

פרק 6

המערכת האזורית ומזרח הים התיכון

6.1 עדיפות למצרים וירדן – לצד אופקים חדשים בעולם הערבי

מאזן עוצמה חדש נבנה בעולם הערבי. המעצבים המערכתיים המרכזיים הינם: השפעות "הטלטה הערבית" והמשך קיומן של מרבית בעיות היסוד שגרמו לה; התעייפות ארצות הברית מ"המלחמה הארוכה" במזה"ת ורצונה לצמצם את מעורבותה בה; חזרת רוסיה לזירה; עליית תורכיה כמעצמה אזורית וניצול ההזדמנויות של איראן להרחבת השפעתה. כיום, הגורמים המשפיעים ביותר הם גורמים לא-ערביים בשולי האזור: רוסיה, איראן, תורכיה, וישראל בתוך.

בזירה הערבית, התהליכים שנמנו הביאו לאובדן ההשפעה של מצרים ועיראק, שתי המדינות המשמעותיות ביותר בעולם הערבי, העסוקות כעת בעיקר בשיקום ארצותיהן. את עמדת המנהיגות בעולם הערבי שואפות לתפוס שתי מדינות שוליות יחסית: סעודיה והאמירויות הערביות המאוחדות (מאע"מ). בזכות מרצן, כספן וקשריהן עם אליטות שמרניות במערב הן מובילות היום את שתי המערכות המרכזיות בתוך העולם הערבי.

הראשונה והוותיקה יותר, בהובלה רבת-שנים של סעודיה, היא המערכה נגד איראן והשיעה באזור. השנייה, שאותה מובילה יותר מאע"מ, היא המלחמה נגד כוחות המהפכה בעולם הערבי, המזהים על ידן עם האחים המוסלמים (אח"ס). מערכה זו מכוונת גם נגד קטר ותורכיה, שחלק משמעותי מהאיבה אליהן נובע ממקורות אישיים/משפחתיים וגאופוליטיים.

ספק אם יש לסעודיה ולמאע"מ (כשלצידן גרותן, בחריין) הניסיון, הידע או ההון האנושי למלא תפקיד זה בהצלחה. מרבית היוזמות והמאמצים של שני יורשי העצר, והמנהיגים בפועל, של סעודיה ומאע"מ, אינם עולים יפה (ראו: התמיכה באופוזיציה בסוריה, הניסיון לשנות את המציאות הפוליטית בלבנון ובלוב, פרשת הנפקת מניות אראמקו ופרשת ח'אשוקג'י). מלבד בתימן, לא נראית פעילות סעודית משמעותית נגד איראן.

מבחינת ישראל מצב זה טומן בחובו אתגרים, אך גם הזדמנויות. העניין של מדינות ערב ביציבות, והפניית עיקר הקשב לאיומים מצד איראן והארגונים הסוניים הג'יהאדיסטיים, מעלה את ערכה של ישראל, בשל כוחה הצבאי, הידע והטכנולוגיה שלה. ירידת הכולטות של הסוגיה הפלסטינית בזירה הבינלאומית מסירה חלק מהמכשולים בדרך לשיפור יחסים עם ישראל. בנוסף, מגמת הנסיגה האמריקנית מהזירה מחייבת את בעלות בריתה באזור להתאחד, הן כדי להאט את התהליך ולמזער את הנזק, והן כדי לבחון אפשרות כינון מבנים אסטרטגיים חלופיים שיתנו פיצוי, ולו במעט. בהעדר רצון

של מרבית משטרי ערב השמרניים להתקרב אל איראן או אל תורכיה או להשלים עימן, המשענות האסטרטגיות הנשואות להם באזור הן רוסיה וישראל, ורובן אכן מתקרבות לשתייהן.

עם זאת, "המחנה הסוני השמרני" אינו עשוי מקשה אחת. לכל מדינה ערבית אינטרסים לאומיים משלה, והחזית המשותפת מחפה על פערים משמעותיים. מצרים אינה מרוצה מתפיסת הבכורה בעולם הערבי על ידי סעודיה ואבו דאבי, ומדי פעם "בועטת" בהתנהלותן היהירה. כמו כן, תפיסת האיום שלה שונה מזו של סעודיה והיא אינה רואה את האויב העיקרי באיראן ובשיעה, אלא בטרור הסלפי ובאח"ס. ככל שתצא בשנים הקרובות מהבידוד שכפתה על עצמה, תאתגר מצרים את המעמד הסעודי. גם עמדתה של ירדן שונה מזו של מושיעיה הפיננסיים, במיוחד בכל הנוגע לאח"ס ותורכיה. גם בקרב מדינות המפרץ, עומאן וכווית אינן מיישרות קו עם ריאד ואבו דאבי, לא בנושא איראן ולא בנושא קטר.

יש הזדמנויות להתקרבות ישראלית למדינות ערביות נוספות, ובמיוחד האפשרות להעביר את סעודיה ממעמד של יריבה לשותפה

יש הזדמנויות להתקרבות ישראלית למדינות ערביות נוספות, ובמיוחד האפשרות להעביר את סעודיה ממעמד של יריבה לשותפה. יש כר נרחב להרחבת הקשרים הביטחוניים והכלכליים הקיימים. אך יש להפנים כי ההנהגה הסעודית הנוכחית אינה יציבה, ואפשר שלא תצליח לעצב מחדש את הממלכה ואת האזור. אי לכך, על ישראל לצמצם את הפומביות שניתנת לקשרים, ובמיוחד להימנע מלהצטייר כ"פרקליטה" של ההנהגה הסעודית. העיסוק הפומבי באפשרות פתיחת יחסים דיפלומטיים עם סעודיה ומדינות ערב אחרות, וטענות פומביות שקשרים אלו מאפילים על חשיבות הסוגיה הפלסטינית, רק יקשו על שדרוג הקשרים, וייתכן שאף יגרמו למדינות ערב לנקוט מדיניות פומבית פחות נוחה לישראל.

יש לשאוף להרחיב את בסיס היחסים המתהדקים עם מדינות המפרץ, במיוחד עם סעודיה, מעבר לזיקה הנוכחית החזקה בין לבין ממשלו של הנשיא טראמפ. יחסים אלו צריכים להיות מושתתים על אינטרסים אזוריים משותפים ולא על מפגש אינטרסים משולש, שיכול לפוג עם שינויים אפשריים בווינגטון, ואף להפוך את הנושא לסוגיה פוליטית רגישה בזירה הפנימית האמריקנית. בכל מקרה, יש לזכור כי הרווח האמיתי לישראל אינו טמון ביחסים פורמליים וגלויים (אם כי יהיה זה הישג מדיני חשוב בבוא העת) אלא בכך שברחבי העולם, מאסיה ועד דרום אמריקה, מדינות המשפרות באופן דרמטי את יחסיהן עם ישראל אינן צריכות עוד לחשוש שהדבר יעלה להן במחיר קשריהן הכלכליים עם מדינות המפרץ המובילות.

למרות הפיתויים שבמפרץ, עיקר המרץ צריך להיות מופנה לשימור ולחיזוק הקשרים עם ירדן ומצרים

בכל מקרה, סדר העדיפויות חייב להישאר ברור: לישראל שתי בעלות ברית אסטרטגיות בעולם הערבי שחתמו עימה על הסכמי שלום, ושהוכיחו את ערכן הביטחוני במשך שנים; מצרים וירדן שוכנות מעבר לגבול; שתיהן חשדניות כלפי הפנייה הישראלית למפרץ וחוששות כי תיוותרנה מאחור. למרות הפיתויים שבמפרץ, עיקר המרץ צריך להיות מופנה לשימור ולחיזוק הקשרים עם ירדן ומצרים, לסיוע למשטריהן ולהימנעות ממשברים מיותרים עימן, גם במחיר ויתורים – לעיתים אפילו בסוגיות לאומיות רגישות. גם מדיניות "ניהול הסכסוך" מול הפלסטינים, ששומרת על להבות נמוכות, עוזרת למדינות ערב להתקרב לישראל ומקילה על קהיר ועמאן לקיים את שיתוף הפעולה.

6.2 הצבת מחיר לעוינות התורכית

נשיא תורכיה, רג'פ טאיפ ארדואן, השתלט בשנים האחרונות על מנגנוני האיזונים והבלמים במערכת הפוליטית התורכית, והידק את אחיזתו האישית בה. מציאות זאת מבטיחה את המשך שלטונו, תהליכי אסלאמיזציה גוברים בארצו, התרחקות מהמערב ועוינות כלפי ישראל.

תורכיה מגלה מעורבות הולכת וגדלה באזור המזרחי. הנוכחות הצבאית בצפון סוריה ובצפון עיראק מיועדת להשפיע על עתידן של שתי שכנותיה, ובמיוחד למנוע הקמתה של מדינה כורדית. אנקרה גם מסלימה את הסכסוך עם יוון בים האגאי. היא מפריעה בכוח לחיפושי האנרגיה של קפריסין היוונית, ותובעת חלק של המים הכלכליים של האי המחולק. ביטוי לשאיפות אזוריות הוא הקמת בסיסים צבאיים בקטר, בסומליה ובסודאן. תורכיה רואה בעין יפה את הנסיגה האמריקנית מהמזרח, ומסרבת לשתף פעולה עם וושינגטון במסע הלחצים הכלכליים נגד איראן.

ארדואן אימץ קו לעומתי נגד מדינת ישראל, הגובל לעיתים באנטישמיות. תורכיה פועלת נגד ישראל בכל המסגרות הבינלאומיות שהיא שותפה להן; היא מעמידה עצמה כמגן הפלסטינים והמקומות הקדושים לאסלאם בירושלים כחלק מהניסיון לממש חזון עותמאני ואסלאמי, העומד בזיקה לחזון האחים המוסלמים. לכן, תורכיה תומכת בשלטון חמאס בעזה. ארדואן, בדומה למפלגתו (AKP), רואה בחמאס מפלגה אחת, מבית המדרש של האחים המוסלמים.

סיבה נוספת למתיחות עם ישראל היא רצונה של תורכיה להגדיל את השפעתה הפוליטית והדתית בירושלים (ראה הפרק על המעורבות הזרה בעיר). אנקרה מזרימה סיוע כספי לפלסטינים, משפצת את בתיהם, מקימה חדרי אוכל לנזקקים באמצעות ארגונים לא-ממשלתיים וגם בחסות הסוכנות הממשלתית התורכית לפיתוח ושיתוף פעולה בינלאומי, TİKA. הרשות לענייני הדת בתורכיה (Diyanet) ממלאת תפקיד חשוב בארגון משלחות תיירים (חלקם על חשבון המדינה) כדי להגביר את הנוכחות המוסלמית-תורכית בהר הבית. אלו פוקדים גם מקומות אחרים כמו קבר שמואל הנביא, מערת המכפלה וקבר דוד, תוך ניסיון להפוך אתרים אלו מוקד לעלייה לרגל של מוסלמים. תיירות זאת מיועדת להפוך את ירושלים לחלק מהשיח הדתי בתורכיה.

הקמת מערך שיתוף הפעולה בתחום האנרגיה בין ישראל, יוון, קפריסין, מצרים, איטליה, ירדן והרשות הפלסטינית נתפסת באנקרה כיוזמה לכינון ברית אנטי-תורכית, ומוסיפה נקודת מתח נוספת ביחסים הדו-צדדיים.

בה בעת, למרות הקו התקיף כלפי ישראל, תורכיה עדיין מקיימת יחסים דיפלומטיים בדרג נמוך. אחת הסיבות ליחסים אלו היא הצורך לשמור על נגישות למקומות הקדושים בישראל. כמו כן, יחסי המסחר בין שתי המדינות מתפתחים (תורכיה נהנית מיתרון במאזן המסחרי). הפיחות בלירה התורכית הופך את היבוא משם לכדאי יותר. התדירות של הקו האווירי בין תורכיה לישראל גם היא בעלת ערך כלכלי.

על ישראל לתת את דעתה לתוכנית החימוש השאפתנית של תורכיה, הכוללת הרחבת תעשיות הנשק המקומיות, ובמיוחד למאמצים לשדרוג כוחו של הצי בים התיכון (תוכנית MILGEM). בטווח הארוך, ראוי לעקוב אחר ההתקדמות התורכית גם בתחום הגרעיני, בעקבות רכישת כורי כוח גרעיניים והתבטאויות המצביעות על התעניינות בהעשרת אורניום, ואף בכניית נשק גרעיני.

אחד ממנופי הלחץ המדיניים של ישראל על תורכיה הוא היכולת להזיק לאינטרסים התורכיים בושינגטון

הפעלתנות התורכית מחייבת היערכות מדינית וצבאית ישראלית. אחד ממנופי הלחץ המדיניים של ישראל על תורכיה הוא היכולת להזיק לאינטרסים התורכיים בושינגטון (כמו ביטול מכירת מטוסי ה-F-35). במישור הצבאי ישראל צריכה לחזק את חיל הים שלה (לא רק בגלל תורכיה) על מנת לשמור על מאזן הכוחות במזרח הים התיכון.

תורכיה היא מדינה מוסלמית חשובה ורבת עוצמה, בעלת מיקום אסטרטגי, ועל ישראל לשמור על הקשרים עימה אפילו אם ארדואן האסלאמיסט נמצא בשלטון. במזה"ת רק תורכיה מסוגלת להוות משקל נגד לאיראן. התגובות להתבטאויות בעייתיות בצד התורכי צריכות להפריד בין העם התורכי – שנשמעים בו גם קולות אחרים, כפי שהמחישו הבחירות המוניציפליות בערים הגדולות – לבין ארדואן. ראוי לשמור על יחסים סבירים עם חוגים תורכיים אשר אינם עוינים את ישראל. הקהילה היהודית המידלדלת בתורכיה וביטחונה גם הם שיקול, אומנם משני, ביחסה של ישראל לתורכיה. בה בעת, יש לישראל אינטרס להתחבר לגורמים אזוריים שאינם ששים לשוב לימי ההגמוניה העותמאנית.

6.3 קידום סדר יום משותף במזרח הים התיכון

הפסגה בכאר שבע (20 בדצמבר 2018), מפגש חמישי בין מנהיגי ישראל, יוון וקפריסין מאז ינואר 2016, ציינה עליית מדרגה נוספת בשיתוף הפעולה, עם כינונה של "מזכירות מדינית" קבועה שמושבה בניקוסיה, ותפקידה לתאם ולנהל את מגוון המפגשים והפעילויות בדרג המיניסטריאלי והמקצועי בין שלוש המדינות. במרס 2019 הצטרף שר החוץ האמריקני פומפאו לפסגה המשולשת השישית, בירושלים, ונתן בכך גושפנקא אמריקנית למהלך האסטרטגי המתקדם במזרח הים התיכון. יש לישראל אינטרס לבסס, להעמיק ולהרחיב שותפות זו התורמת לשינוי אסטרטגי במעמדה במערכת האזורית והגלובלית.

יש לישראל אינטרס לבסס, להעמיק ולהרחיב שותפות זו התורמת לשינוי אסטרטגי במעמדה במערכת האזורית והגלובלית

לצד הפניית זרקור לתחומי הטכנולוגיה והחדשנות, תפעל המזכירות המשותפת גם לקידום האינטגרציה בתחומי האנרגיה, איכות הסביבה, המענה לאסונות טבע ועוד. גוף מקביל, המשותף למצרים, יוון וקפריסין, הוכרז חודשיים קודם לכן בפסגה בכרתים. ניתן אפוא להצביע על אבני בניין המשתלבות זו בזו לקראת כינונה של ארכיטקטורת ביטחון חדשה במזרח הים התיכון.

הכרזת שרי האנרגיה של איטליה, יוון, קפריסין, ישראל, מצרים, ירדן והרשות הפלסטינית בקהיר (15 בינואר 2019) על הקמתו של "פורום הגז של מזרח הים התיכון" (EMGF) היא צעד נוסף באותו כיוון. כך גם הודאתו הפומבית של נשיא מצרים, עבד אל-פתאח אל-סיסי, בדבר שיתוף הפעולה הצבאי עם ישראל. יש סיבות מספר לשאוף לכך שהרכב ה"פורום", עם הרש"פ או בלעדיו, אכן יהפוך למסגרת התייעצות קבועה גם מעבר לתחום האנרגיה.

ייצא הגז של ישראל צריך להשתלב באלו של קפריסין ומצרים, בין אם במתכונת של צינור לאירופה (דרך יוון ואיטליה) ובין אם דרך מצרים באמצעות הנזלה.

עמדותיו ושאיפותיו הניאו-עותמאניות והאסלאמיסטיות של נשיא תורכיה ארדואן, הנוקט קו אנטי-ישראלי בוטה, מאיים למנוע את ניצול שדות הגז של קפריסין ושוקל לפתוח מחדש את הסכמי לוזאן (שקבעו את תוואי הגבול עם יוון בים האגאי) – ממריצות את המדינות האחרות להדק את הקשר ביניהן. גם מצרים, שהיא מדינת מפתח במזרח הים התיכון, רואה בתורכיה באופן מסורתי מתחרה באזור, בייחוד על רקע תמיכתו של ארדואן באחים המוסלמים.

לישראל ולבעלות בריתה בים התיכון חשוב מאוד שתישמר היציבות במצרים, גם אם כבריסל ובקונגרס האמריקני יש המבקשים לקצץ בסיוע לארץ הנלוס בשל מאפייני משטרו של עבד אל-פתאח אל-סיסי.

העמקת קשרי התלות ההדדית (והידידות) עם קפריסין ויוון, החברות באיחוד האירופי, מקנה לישראל מקור מידע חשוב ומנוף השפעה נוסף על הנעשה כבריסל, שם אמורות ההחלטות המדיניות להתקבל פה אחד.

היערכות במזרח הים התיכון גם מאפשרת תרגילים צבאיים, כולל פריסות של חיל האוויר הישראלי ביוון, ושל כוחות קרקע מיוחדים בקפריסין במתארים התורמים למוכנות צה"ל. כאמור, יש גם ערך לשיתוף הפעולה מול אסונות טבע, כמו שרפת יער הכרמל בשעתו.

כל זה חשוב לישראל הן מטעמים מעשיים והן כביטוי של זהותה כמדינה ים-תיכונית, חלק מפסיפס לגיטימי של אומות במרחב זה. על רקע זה נדרש שילוב בין מהלכים מספר: הקצאת משאבים וכוח אדם איכותי לניהול המזכירות בניקוסיה ופורום הגז של מזרח הים התיכון, הרחבת מתארי התרגול הצבאי המשותף ושילוב כוחות אמריקניים; העמקת המודעות הציבורית במדינות האזור, ובארה"ב, לחשיבותו של שיתוף הפעולה האזורי, והבלטת סממני הזהות הים-תיכונית כחלופה לזיהוי המזרח-ים-תיכוני.

נדרשת זהירות למנוע החרפה אפשרית ביחסים עם תורכיה, תוך הותרת פתח לשילובה העתידי – אם יחול שינוי במגמת פניה. במקביל, נודעת חשיבות יתרה להידוק שיתוף הפעולה עם מצרים וירדן במסגרת הים-תיכונית, תוך המשך המאמצים לשימור יציבותן.

אפילו את שאלת עזה (ושדה הגז "גזה מארין") אפשר לראות בין היתר גם בהקשר האסטרטגי של מזרח הים התיכון, ולבחון דרכים מעשיות לנטרל גם שם את השאפתנות התורכית, ולחזק את השפעתו של מצרים והשותפות הנוספות במערך האזורי ההולך ומתגבש.

הנכסים הישראליים בים התיכון – כולל מתקני ההפקה בשדות הגז – מחייבים יכולת צבאית רב-חילוית להגן עליהם מפני תוקפנות של חמאס, חיזבאללה, ואולי תורכיה.

